

La tècnica de l'estampillat a l'epigrafia ibèrica i celtibèrica

Eulàlia SALVAT GOLOBARDES*

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu principal del present estudi és aprofundir en el coneixement de la tècnica de l'estampillat a l'epigrafia ibèrica i celtibèrica. Fins ara, aquesta qüestió ha estat analitzada des de diversos punts de vista –l'arqueològic, el lingüístic i l'epigràfic– i en la major part dels casos, no s'han realitzat estudis conjunts en els quals es tinguin en consideració les aportacions que cada disciplina ha proporcionat per separat. En aquest treball, volem fer una primera anàlisi interdisciplinària amb la intenció d'extreure conclusions conjuntes i detectar les problemàtiques que es posen de manifest quan s'examina aquesta qüestió.

Un dels nostres principals interessos és constatar la hipòtesi que l'epigrafia ibèrica i la celtibèrica són epigrafies bàsicament de models, és a dir, que presenten una sèrie de característiques adoptades per influència externa; tradicionalment es considera que la tècnica de l'estampillat s'adoptà per influència de models forans en un primer moment grecs i seguidament itàlics.

---

* Llicenciada i DEA en Història per la Universitat de Barcelona. Aquest article és un resum del treball d'investigació presentat, sota el mateix títol, l'octubre de 2002 a la Facultat de Geografia i Història (Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga) de la Universitat de Barcelona dins el programa de doctorat *Arqueologia protohistòrica de Catalunya i les Illes Balears* (bienni 2000-2002).

Finalment, hem confeccionat un catàleg que recopila els materials suficientment documentats abans de la presentació d'aquest estudi. En el futur, hi haurien de figurar totes les peces documentades fins al moment i s'hi haurien d'anar sumant les futures troballes que presentin les mateixes característiques. En aquest treball, n'hem incorporat un total de 58, tot i tenir constància de l'existència d'altres peces estampillades que no hem inclòs perquè la informació de la qual disposàvem era insuficient.

2. METODOLOGIA

Per a la realització d'aquest treball i per a la confecció del catàleg hem partit dels *MLH*¹, dirigits per J. Untermann i publicats entre els anys 1975 i 2000. Més concretament hem fet servir del volum II², dedicat a les inscripcions ibèriques del sud de França, el volum III³, dedicat a les inscripcions ibèriques de la península ibèrica i, finalment, el volum IV⁴, dedicat a les inscripcions tartèssiques, celtibèriques i lusitanes. Així mateix, hem consultat alguns articles que recullen les troballes més recents, posteriors a la publicació dels *MLH*⁵.

Un cop reunides les peces estampillades s'ha dut a terme una revisió de totes elles amb l'objectiu de fer-ne una descripció exhaustiva, de reestudiar les inscripcions que presenten –basant-nos en les normes de *CIL* II² i incorporant una nova lectura quan s'ha cregut convenient– i, finalment, amb l'objectiu de determinar la seva cronologia i les seves característiques tècniques i tipològiques. En definitiva, hem procurat recuperar el màxim volum d'informació disponible que pugui contribuir a l'estudi lingüístic, a l'establiment de la finalitat de la peça, a l'anàlisi del significat de la inscripció i al coneixement de la seva procedència. Cal tenir en compte, però, que en la major part dels casos ens hem basat exclusivament en la informació que proporcionaven els treballs consultats, ja que, generalment, no hem pogut analitzar directament les peces i, per tant no n'hem pogut fer l'autòpsia.

¹ UNTERMANN, J. (dir.) (1975-2000).

² UNTERMANN, J. (dir.) (1980).

³ UNTERMANN, J. (dir.) (1990).

⁴ UNTERMANN, J. (dir.) (1998): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*, Wiesbaden.

⁵ COMAS, M.; PADRÓS, P.; VELAZA, J. (2002): "Un plomo con doble inscripción ibérica localizado en Baetulo (Badalona)", *Palaeohispanica* 2, 327-331; GALVE, M. P. (1996): *Los antecedentes de Caesaraugusta. Estructuras domésticas de Salduie (calle Don Juan de Aragón, 9. Zaragoza)*, Zaragoza; OLESTI, O. (1995): *El territorio del Maresme en época republicana (s. III-I a. C.)*, Mataró; PANOSA, M. I. (1993): "Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña", *Complutum*, 4.

Un dels principals problemes que presenten aquestes peces és la dificultat d'atorgar una cronologia precisa a cada exemplar, ja que aquesta qüestió no sempre es menciona en els treballs consultats. En alguns casos, no s'especifica la seva tipologia, ni a quina producció pertanyen, ni a quina època concreta, ni a quina unitat estratigràfica, àrea o sector del jaciment han estat recuperades, qüestions que ens ajudarien a l'hora de determinar la seva datació.

Un segon problema que un gran nombre d'aquestes peces també presenta, sobretot per poder determinar-ne la cronologia, és l'antiguitat de la seva recuperació. Algunes de les peces analitzades han estat trobades en excavacions antigues o fins i tot són troballes aïllades i sense context. Així mateix, algunes d'elles han passat a col·leccions privades sense haver estat estudiades en profunditat i sense que se'n conegui exactament la procedència. Per aquest motiu, la qüestió de la datació ha estat tractada des de diferents punts de vista amb l'objectiu de poder fer sempre alguna precisió cronològica. En aquest sentit, ens hem basat en la datació del jaciment –sempre que aquesta sigui coneguda–, en la cronologia assignada pels investigadors i, en darrer lloc, en criteris tipològics de les peces i/o en el seu context estratigràfic.

3. DESCRIPCIÓ DELS MATERIALS

Com hem indicat anteriorment en aquest treball analitzarem les peces que presenten una inscripció estampillada en caràcters ibèrics a la seva superfície. Aquest tipus de marques han estat realitzades mitjançant la impressió d'un segell a la peça quan aquesta encara no havia estat cuita. Per aquest motiu, es considera que totes les peces que incorporen aquest tipus de marques són produccions locals, indígenes, confeccionades en el territori d'ús i domini de l'escriptura ibèrica. Aleshores, en el cas que les estampilles s'hagin conservat sobre peces tipològicament d'importació, hem de pensar que aquestes serien còpies dels models itàlics, hel·lènics, etc. realitzades en tallers locals, ja que sembla poc versemblant acceptar la hipòtesi de l'existència de ceramistes ibèrics en els centres de fabricació d'aquestes produccions ceràmiques.

3.1. MARC TERRITORIAL

El marc territorial analitzat correspon a tot el domini on s'emprava l'escriptura en caràcters ibèrics, però bàsicament a l'àrea que emprava l'alfabet nordoriental. Es tracta, doncs, de bona part de l'àrea ibèrica –que comprèn part del sud de França i del territori oriental de la península ibèrica– i d'aquells territoris on malgrat emprar una altra llengua, per exemple la llengua celtibèrica, feien ús de les grafies ibèriques

per posar-la per escrit. S'està fent referència a algunes de les peces procedents dels jaciments de *Contrebia Belaisca* (Botorrita, Saragossa), La Caridad (Caminreal, Terol), Piquete de la Atalaya (Azuara, Saragossa) i *Bilbilis* (Calatayud, Saragossa). Ara bé, cal considerar que alguns dels materials recuperats en aquests jaciments poden estar escrits, també, en llengua ibèrica. En aquest cas, ens hauríem de plantejar la seva procedència; és a dir, o bé, si han estat fabricats en territori ibèric i, en aquest cas per quins motius han arribat en aquella zona, o bé, alternativament, si els territoris on s'han recuperat eren zones de frontera lingüística.

Bàsicament, el conjunt de les peces analitzades pertanyen a Catalunya, País Valencià, Navarra, Aragó i al Llenguadoc-Rosselló. De les 58 analitzades 34 pertanyen al territori del sud de França i més concretament als jaciments d'Anserona (Erau, França) amb un total de 29 exemplars, Montlaurès (Narbonne, França) amb 1 peça, Mailhac (Mailhac, França) amb 1 exemplar, Pech de Mau (Sigean, Aude, França) amb 2 peces i *Ruscino* (Ruscino, França) amb 1 exemplar. De totes aquestes peces cal destacar els 27 exemplars de *dolia* documentats a l'*oppidum* d'Anserona. Aquestes peces són rellevants perquè formen un dels conjunts més complets recuperats en un jaciment i perquè algunes de les estampilles presenten les mateixes característiques formals i decoratives. Aquest fet ens ha dut a plantejar la hipòtesi d'un possible centre de producció ceràmica situat en aquest jaciment o a les seves rodalies.

Únicament 7 peces procedeixen del territori català; 2 del jaciment del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona)⁶, 1 del jaciment conegut amb el nom de la Bassa (Santa Margalida i els Monjos, Barcelona), 2 del Carrer Sant Josep i Rosés de Badalona (Barcelona), 1 procedent d'un jaciment indeterminat de la zona de Tarragona, i 1 documentat al jaciment anomenat 'Jardí Park' (Premià de Dalt, Barcelona).

Tenim 3 exemplars del País Valencià: 2 d'ells recuperats a la Plaça dels Estudiants (Sagunt, Castelló) i 1 al jaciment de L'Alcúdia (Elx, Alacant).

De Navarra s'ha incorporat únicament 1 peça procedent de La Custodia (Viana, Navarra).

---

⁶ Cal aclarir que un recent estudi d'aquestes marques, realitzat amb posterioritat a la presentació d'aquest treball, ha permès determinar que, en realitat, corresponen a dues inscripcions fenícies. Agraïm a Joan Ferrer la informació facilitada que serà tinguda en compte en les recerques futures.

Finalment, s'han documentat fins a 13 exemplars a Aragó. D'aquestes peces, 9 pertanyen al territori ibèric, concretament, als jaciments Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol) amb 4 exemplars, 1 a Lécera (Saragossa), 1 a El Palomar (Oliete, Terol), 2 al jaciment de Tiro de Cañón (Alcániz, Terol) i 1 procedeix del carrer Don Juan de Aragón (Saragossa); per contra, 4 exemplars s'adscriuen al territori celtibèric: 1 a *Contrebia Belaisca* (Botorrita, Saragossa), 1 a La Caridad (Caminreal, Terol), 1 al jaciment de Piquete de Atalaya (Azuara, Saragossa), i 1 al jaciment de *Bilbilis* (Calatayud, Saragossa).

3.2. SUPORTS

El tipus de suports on es troben les marques són diversos. La totalitat de les 58 peces estudiades, excepte l'exemplar de plom recuperat a Badalona (peça n. 39), presenten l'estampilla sobre suports ceràmics. Els més representats són els grans contenidors ceràmics anomenats *dolia*⁷, amb 39 exemplars, dels quals 3 són anomenats també tenalles tipus "ilturatin".

La resta de suports documentats –exceptuant la peça n. 57 que no s'ha pogut precisar– són els següents: 5 àmfores, 8 *pondera* i 4 ceràmiques d'ús domèstic (2 morters, 2 tapadores, una de les quals possiblement era d'àmfora).

3.3. MARC CRONOLÒGIC

L'aparició de *dolia* de tipologia romana en els jaciments ibèrics marca un horitzó cronològic clarament tarδοibèric, ja que aquest tipus de peces ceràmiques es comencen a documentar àmpliament a partir de finals del segle II a. C. De tota manera, no podem aplicar sistemàticament aquest patró cronològic a totes les peces anomenades *dolia*, ja que podrien ser cronològicament anteriors.

Per exemple, d'aquests 39 *dolia* amb estampilles 26 han estat datats entre els anys 225 i el 100 a. C.⁸ Aquests grans contenidors comencen a documentar-se des del

---

⁷ El terme *dolium* fa referència, en principi, al grans contenidors ceràmics d'època romana. Ara bé, per extensió, i seguint la bibliografia consultada, s'ha aplicat també al mateix tipus funcional de peces però d'èpoques anteriors.

⁸ JANNORAY, J. (1955): *Enserune: contribution a l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridionale*, París.

darrer terç del segle III a. C. majoritàriament al sud de França i, sobretot, al jaciment d'Anserona (Erau, França). La majoria de les marques d'aquestes peces són rectangulars i presenten motius decoratius alguns dels quals de clara influència hel·lènica.

Aquestes estampilles amb decoració contrasten amb les marques recuperades a la resta de zones analitzades, ja que no incorporen cap tipus de decoració i mostren –tot i que no en tots els casos– algunes tipologies molt similars a les marques impreses sobre materials itàlics: marques *in planta pedis*, inscripcions inserides dins de carteles quadrades i rectangulars, en algunes ocasions amb els costats curts arrodonits, o altres.

3.4. UBICACIÓ I DISPOSICIÓ DE LES MARQUES

La majoria de les estampilles estan situades a les parts més visibles de les peces: a la vora, a les nanses o a la part superior de la paret externa dels recipients. En el cas dels *pondera*, la seva ubicació varia ja que podem trobar les marques tant a les cares amples com als costats estrets. En aquest darrer cas, acostumen a situar-se al costat estret superior, per sobre de la perforació o de les perforacions, amb la mateixa intenció de facilitar-ne la seva visió.

En la totalitat dels casos estudiats, excepte la peça n. 34, els motius que incorpora les marques, tant si es tracta d'elements decoratius com textuais, presenten un resultat en relleu, és a dir, que han estat confeccionades per mitjà d'un segell en negatiu.

Per acabar, cal indicar que la disposició de les marques (vertical, horitzontal etc.) no s'ha pogut assegurar en tots els casos. Aquesta és un qüestió que Untermann no acostuma a mencionar en la seva descripció de les peces i introdueix la seva imatge, tot seguint la posició que faciliti més la seva lectura i, a vegades, prescindint de la disposició real de la marca. Per exemple, si introduint la imatge en horitzontal els signes i el sentit de la lectura són més fàcilment llegibles, prefereix introduir la seva imatge en aquesta posició i no en la real. Cal mencionar que, en la major part dels casos, les estampilles seguien probablement una disposició vertical, tal com es pot apreciar en algunes peces conservades en la seva totalitat i de les quals disposem d'imatge. En conseqüència, partint de les disposicions ben conegudes, hem pogut apreciar que la lectura dels textos ibèrics podia presentar diferents sentits, tot i que els més generals són de dreta a esquerra i d'esquerra a dreta.

3.5. ALTRES ESTAMPILLES NO INCORPORADES

Tenim constància de l'existència d'altres peces estampillades que no hem pogut incloure en el catàleg, ja que no disposàvem de suficient informació per descriure-

les i per proposar la seva datació. Fem referència a marques procedents d'alguns dels jaciments analitzats en aquest treball, tot i que suposem que també n'existeixen altres d'inèdites.

Pel que fa al jaciment d'Anserona (Erau, França), Jannoray⁹ fa referència a l'existència d'altres marques sobre àmfora –totes elles incompletes– de les quals no se'n coneix cap fotografia ni dibuix ni s'aporta cap altra referència escrita. Així mateix, caldria comprovar si duen algun tipus d'inscripció en llengua ibèrica.

A la plaça dels Estudiants (Sagunt, Castelló) es documentaren, a part dels *pondera* analitzats en aquest treball (nn. 41–42), d'altres *pondera* amb estampilles, trobats entre l'enderroc, però no s'aporta cap informació sobre si incorporen inscripcions en ibèric¹⁰.

També caldria comprovar l'existència de peces de ceràmica *sigillata* que duen estampilles en llengua ibèrica trobades al jaciment de La Alcúdia (Elx, País Valencià)¹¹. Determinar l'existència d'aquests materials és important, ja que demostrarien un ús tardà de la llengua ibèrica. Cal tenir en compte que les primeres produccions de ceràmica *sigillata* es comencen a documentar a partir del darrer terç del segle I a. C. Tanmateix, aquesta primera producció és originària de la península itàlica i, per tant, és difícil pensar que incorporessin estampilles amb inscripcions ibèriques. Seria més raonable considerar que aquestes peces fossin produccions de *sigillata* sudgàlica o hispànica. En part s'han atribuït a les sudgàliques, perquè es considera que alguns dels noms que presenten serien gals¹². De tota manera, tant si pertanyen a un producció com a l'altra, ambdues presenten una cronologia inicial tardana compresa entre finals del segle I a. C. i mitjans del segle I d. C.: concretament, la *sigillata* sudgàlica es comença a documentar entre el 20-15 a. C. i la hispànica es comença a documentar a partir de mitjans del segle I d. C. En conseqüència, els textos ibèrics estampillats sobre aquestes peces no es remuntarien més enllà de finals del segle I a. C. i, per tant, demostrarien un ús tardà escrit de la llengua ibèrica. Un ús que caldria analitzar si no es perllongà més enllà del segle I a. C. atès el llarg període d'utilització d'aquestes produccions (clarament fins mitjans del segle II d. C.).

⁹ JANNORAY, J., *op. cit.*

¹⁰ BELTRÁN VILLAGRASA, P. (1956): "Excavaciones en Sagunto", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 3-4, Madrid, pp. 131-168.

¹¹ LLOBREGAT, E. A. (1972): *Contestania ibèrica*, Alicante; RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1969): "Las inscripciones ibéricas de La Alcudia (Elche)", *Archivo de Prehistoria levantina*, 12, pp. 169-176.

¹² RAMOS FERNÁNDEZ, R., *op. cit.*

Procedents del Cabezo de Alcalà (Azaila, Terol) es mencionen algunes ceràmiques campanianes i romanes que duen grafit i estampilles en llengua ibèrica i llatina¹³.

A *Bibilis* (Calatayud, Saragossa) es documentaren un gran nombre de *pondera* amb marques literals i sigil·lades, algunes només decoratives o ornamentals i d'altres amb una inscripció, totes elles destinades a la seva diferenciació o identificació en el mercat. Es tractaria d'un mercat que possiblement deuria estar reduït a la localitat on eren fabricades o a una regió restringida, fet que limitaria la seva difusió a territoris més amplis. Apareixen *pondera* pràcticament idèntics fins al punt que les diferències de dimensions i de pes són quasi imperceptibles. Per aquest motiu, es pot considerar que pertanyen a un mateix taller especialitzat en la seva fabricació¹⁴.

Pena¹⁵ cita també dues marques sobre Dressel 1 laietana, una d'elles procedent de Santa Eulàlia de Ronçana (Barcelona) i l'altre de La Potassa (actualment conservada al Centre Arqueològic de Pedret, Girona). Ambdues mostren dos signes clarament llatins i un altre signe que caldria comprovar si és ibèric.

4. CATÀLEG

En aquest treball incorporem una versió reduïda i esquemàtica del catàleg original, de 55 peces, inclòs en el treball d'investigació. Aquest darrer conté una descripció més detallada del material, una argumentació sobre els criteris seguits a l'hora de determinar la cronologia i una imatge gràfica o una fotografia de cada una de les peces. Al final d'aquest treball adjuntem 10 imatges que corresponen a les peces més representatives a nivell decoratiu, textual i tipològic.

En el present article, hem afegit tres peces, les nn. 56, 57 i 58, procedents dels jaciments Jardí Park (Premià de Dalt, Barcelona), La Custodia (Viana, Navarra) i del carrer Don Juan de Aragón (Saragossa) respectivament.

En els quadres que presentem a continuació hem ordenat les peces cronològicament a diferència de com es presenten en el treball tutelat en el qual s'ordenen a partir del número de peça, és a dir, del número que s'assignava a cada exemplar a mesura que s'anaven introduint en el catàleg en funció del seu lloc de procedència.

¹³ CABRÉ, J. (1944): *Corpus Vasorum Hispanorum. Ceràmica de Azaila*, Madrid.

¹⁴ MARTÍN BUENO, M. (1971-1972): "Pondera de *Bibilis* en las colecciones Samitier y Orensanz", *Caesaraugusta*, 35-36, pp.157-166.

¹⁵ PENA, M. J. (1998): "Productores y comerciantes de vino layetano", *Actes del 2on Col·loqui internacional d'Arqueologia Romana, el Vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, pp. 305-318.

CRONOLOGIA	N. PEÇA	JACIMENT	SUPORT	TEXT	INTERPRETACIÓ	DECORACIÓ
ss. IV-III a.C.	43	L'Alcúdia (Elx, Alacant)	àmfora	tinkas	Indeterminada	No
s. III a.C.	28	Anserona (Erau, França)	àmfora grecoitàlica	tíri	Abreviatura del nom del fabricant?	No
s. III a.C.?	35	Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona)	<i>dolium</i>	oēba ¹⁶	Abreviatura del nom del fabricant?	No
	36	Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona)	<i>dolium</i>	]kuš o bé]kuñ ¹⁷	Abreviatura del nom del fabricant?	No
ss. III-II a.C.	30	Montlaurès (Narbonne, França)	<i>dolium</i>	botūren̄mi	Nom del fabricant?	Sí
	31	Mailhac (Mailhac, França)	<i>dolium</i>	(a) tūrtulārka / (b)]fka	Nom del fabricant?	Sí
s. III-mitjans s. I a.C.	52	Contrebia Belaisca (Botorrita Saragossa)	<i>dolium</i>	bilonike	Nom del fabricant? Nom del propietari?	No
darrer 1/4 s. III a.C.	17	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	atíru	Nom del fabricant?	Sí
finals del s. III a.C.?	32	Pech de Mau (Aude, França)	<i>dolium</i>	biūrboboki+]fítikērbon	Indeterminada	Sí
	33	Pech de Mau (Aude, França)	<i>dolium</i>	biūrboboki+]fítikērbon	Indeterminada	Sí
225-100 a.C.	1	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	tesile	Nom del fabricant? Nom propigal, <i>Tessilus</i> ?	No
	2	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	uāsile	Nom del fabricant? Nom propigal, <i>Vassilus</i> ?	Sí

¹⁶ Vegeu nota 6.

¹⁷ Vegeu nota 6.

CRONOLOGIA	N. PEÇA	JACIMENT	SUPORT	TEXT	INTERPRETACIÓ	DECORACIÓ
225-100 a.C.	3	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	[u]a[s][ile]	Nom del fabricant? Nom propigal, <i>Vassilus</i> ?	Sí
	4	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	[u]a[s][ile]	Nom del fabricant? Nom propigal, <i>Vassilus</i> ?	?
	5	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	ton[teki]ar?	Nom del fabricant?	?
	6	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	] + ekor o bé] + ekar	Nom del fabricant?	No
	7	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	iko[r]teř	Nom propi. Nom fabricant?	Sí
	8	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	]ř (ikorteř)	Nom propi. Nom fabricant?	Sí
	9	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	botur[?]	Nom del fabricant?	Sí
	10	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	bo.tu o bé ko.tu o bé tu (botur)	Nom del fabricant?	Sí
	11	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	botur	Nom del fabricant?	Sí
	12	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	botur	Nom del fabricant?	Sí
	13	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	botur ?	Nom del fabricant?	
	14	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	a ti ko n	Nom del fabricant?	Sí
	15	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	a ti ko n	Nom del fabricant?	Sí
	16	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	[n] ko ti a	Nom del fabricant?	Sí
	18	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	a+ka	Nom del fabricant?	Sí
	19	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	latubare / nbo kiar	Nom del fabricant?	Sí
	20	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	latubare / nbo kiar	Nom del fabricant?	Sí

CRONOLOGIA	N. PEÇA	JACIMENT	SUPPORT	TEXT	INTERPRETACIÓ	DECORACIÓ
225-100 a.C.	21	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	latubaře / nbo kiar	Nom del fabricant?	Sí
	22	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	latubaře / nbo kia[r	Nom del fabricant?	Sí
	23	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	Filera dreta: +f [o bé] f+ Filera esquerra: ranm+ [o bé] +nklar	Indeterminada	Sí
	24	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	tuřtulař[ka]	Nom del fabricant?	?
	25	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	(tuřtulařka)	Nom del fabricant?	?
	26	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	(tuřtulařka)	Nom del fabricant?	?
	27	Anserona (Erau, França)	<i>dolium</i>	kařř++ka++	Nom del fabricant?	Sí
s. II-1 ^a 1/2 s. I a.C.	37	La Bassa (Santa Margarida i els Monjos, Barcelona)	àmfora grecoitàlica	ařkeboř	Nom del fabricant?	No
s. II-mitjans s. I a.C.	46	Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol)	morter (ceràmica comuna itàlica)	babořote nbotenin	Indeterminada	No
s. II-2 ^a 1/2 s. I a.C.	50	Tiró de Cañón (Alcañiz, Terol)	<i>pondus</i>	aiunin	Nom del propietari? Nom propi femení?	No
	51	Tiró de Cañón (Alcañiz, Terol)	<i>pondus</i>	i ř	Abreviatura del nom del propietari?	No
2 ^a 1/2 s. II-1 ^a 1/2 s. I a.C.	44	Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol)	<i>dolium</i> tipus ilturatin	ilturatin	Nom del fabricant?	No
2 ^a 1/2 s. II-1 ^a 1/2 s. I a.C.?	45	Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol)	<i>dolium</i> tipus ilturatin	ilturatin	Nom del fabricant?	No
2 ^a 1/2 final s. II a.C. - final s. I d.C.	56	Jardí Park (Premià de Dalt, Barcelona)	<i>dolium</i>	laurko	Indeterminada	No

CRONOLOGIA	N. PEÇA	JACIMENT	SUPORT	TEXT	INTERPRETACIÓ	DECORACIÓ
1er 1/3 s. I a.C.	53	La Caridad (Caminreal, Terol)	moter (ceràmica comuna itàlica)	Text en llatí: <i>FLATULUS</i> Text en ibèric: <i>bilakealunatin en.ablnr</i>	Text llatí; nom de fabricant Text en ibèric: nom de propietari?	No
	54	Piquete de la Atalaya (Azuara, Saragossa)	<i>dolium</i> tipus ilturatin	memo.bel	Fórmula onomàstica abreujada	No
1ª 1/2 del s. I a.C.	38	C/ Sant Josep i Rosés (Badalona, Barcelona)	Tapadora de ceràmica ibèrica feta a mà	iün	Nom del fabricant?	No
mitjans. I a.C.	39	C/ Sant Josep i Rosés (Badalona, Barcelona)	peça de plom	aiuniltun	Nom del propietari? Nom del cintingut? Nom del fabricant?	No
	58	Carrer D. Juan de Aragón (Saragossa)	àmfora Tarraconense 1 / Laietana 1	eikebi[...]	Antropònim ibèric de tipus bimembre	No
s. I a.C.	40	Indeterminat (Tarragona)	àmfora itàlica Dressel 1B	nio	Indeterminada	No
s. I a.C. ?	47	Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol)	<i>pondus</i>	bas	Abreviatura d'un nom propi probablement del fabricant?	No
Indeterminada	29	Anserona (Erau, França)	tapadora d'àmfora	]tuúr [o bé] rtu[	Indeterminada	No
	34	Ruscino (Ruscino, França)	<i>dolium</i>	ar kibotibekau o bé ukabetibokiar	Nom del fabricant?	No
	41	Plaça dels Estudiants (Sagunt, Castelló)	<i>pondus</i>	kilo o bé olki	Nom del fabricant?	No
	42	Plaça dels Estudiants (Sagunt, Castelló)	<i>pondus</i>	or+	Indeterminada	No
	48	Lécera (Lécera, Saragossa)	<i>pondus</i>	.eka.	Indeterminada	No
	49	El Palomar (Oliete, Terol)	<i>pondus</i>	bim	Nom del fabricant? Abreviatura o inici d'un nom propi	No
	55	<i>Bilbilis</i> (Calatayud, Saragossa)	<i>pondus</i>	atu	Nom propi celtibèric. <i>Atuunos</i> . Nom del propietari o bé nom del fabricant	No
	57	La Custodia (Viana, Navarra)	Indeterminada	Indeterminat	Nom del fabricant?	No

5. CONCLUSIONS

A partir de les dades obtingudes durant la realització d'aquest estudi hem constatat els següents resultats.

5.1. MARC TERRITORIAL

Observant la distribució territorial dels materials estampillats, constatem l'elevat nombre d'aquestes peces al sud de França amb 34 exemplars, és a dir, més de la meitat del total. D'aquestes 34 peces, 32 són *dolia*, i només 2 presenten l'estampilla sobre altres suports: una àmfora (n. 28) i una tapadora (n. 29).

Aquest elevat nombre de peces procedents del sud de França entra en contradicció amb el volum de la resta de territoris estudiats, en els quals es recuperaren 24 peces, tot i que comprenen una àrea geogràfica molt més extensa que l'anterior: part de les àrees ibèriques de la península ibèrica (Catalunya, Aragó i País Valencià) i part del territori celtibèric (Aragó i Navarra).

Una de les principals hipòtesis que podem aportar per explicar aquesta àmplia presència al sud de França és plantejar l'existència d'un centre de producció local de certa entitat en aquesta zona que pogués assumir l'elevada demanda d'aquests grans contenidors. Allà es fabricarien aquestes peces, algunes d'elles seguint models externs, primer hel·lènics i després itàlics. Un aspecte que afavoreix aquesta hipòtesi és la repetició d'algunes d'aquestes marques que pot indicar l'existència d'un cert grau de producció en sèrie. Per exemple, a Anserona, dels 27 *dolia* recuperats sembla que es podrien establir 16 tipus diferents de marques. Així mateix, caldria analitzar, a partir de l'observació directa de les peces, si alguns dels altres exemplars documentats al sud de França (nn. 30-31) presenten marques idèntiques a les d'Anserona.

Pels motius decoratius que incorporen (espigues de blat i la representació de penjolls de raïm) sembla que podrien estar destinades a l'emmagatzematge d'aquests productes o a la fabricació de vi. Cal tenir en compte que la regió de la Gàl·lia meridional va ser un important centre de producció vinícola entre els anys 225 i 100 a. C.: està ben documentada a la zona la presència de pinyols de raïm i de pòl·lens de *vitis* a la regió de Lattes¹⁸. Aquesta data coincideix plenament amb el

---

¹⁸ LAUBENHEIMER, F. (1998): "Les vins gaulois et la colonisation du territoire en Narbonnaise", *Actes del 2on Col·loqui internacional d'Arqueologia Romana, el Vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, pp. 371-381.

moment en el qual es documenten el tipus de *dolium* d'Anserona analitzat en aquest treball.

5.2. SUPORTS

En relació al tipus de recipients utilitzats, abunden clarament els *dolia* amb 39 exemplars. Es tracta de les peces següents: d'Anserona (Erau, França) les peces 1-27; de Montlaurès (Narbonne, França), la peça n. 30; procedent de Mailhac (Mailhac, França), la peça n. 31; documentades a Pech de Mau (Sigean, Aude, França), les peces 32-33; recuperada a *Ruscino* (Ruscino, França), la peça 34; del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona), els exemplars nn. 35-36¹⁹; documentada al jaciment Jardí Park (Premià de Dalt), la peça n. 56; procedents Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol), les peces nn. 44-45, recipients que també són anomenats tenalles tipus "ilturatin"; de *Contrebia Belaisca* (Botorrita, Saragossa), la peça 52; finalment, la peça 54 que es tracta també d'una tenalla tipus "ilturatin" procedent del Piquete de la Atalaya (Azuara, Saragossa).

Així doncs, la seva presència no és general en tots els territoris estudiats, sinó que està molt focalitzada al territori del sud de França (amb 32 exemplars) pels motius esmentats anteriorment.

D'altra banda, a la resta d'àrees estudiades la tipologia dels suports és variada: 7 *dolia*, 4 àmfores, 8 *pondera*, 2 morters, 2 tapadores i 1 peça de plom. Com es pot observar a partir d'aquests resultats, els *dolia* i els *pondera* són els suports més utilitzats. No obstant això, el seu volum no és tan rellevant sobretot si es té en consideració l'àmplia representació de *dolia* trobats al sud de França.

5.3. TEXTOS DOCUMENTATS I DIRECCIÓ DE LA LECTURA

Entre les 58 peces analitzades, hem detectat 42 textos diferents. Entre tots ells, n'hi ha 8 que estan representats en més d'un exemplar. Es tracta dels textos **a ti / ko n** documentat en 2 exemplars (nn. 14-15); **biurboboki+[/] řitikerbon** documentat a 2 peces (nn. 32-33); **botur**, en 5 peces (nn. 9-13) i un altre exemplar amb el text **boturenmi** (n. 30), molt similar i possiblement derivat de **botur**; **ikořter**, en dues peces (nn. 7 i 8); **ilturatin** present en 2 peces (nn. 44-45); **latubaře / nbo kiar** identificat en 4 peces (nn. 19-22); **tuřtulařka**, també en 4 peces (nn. 24-26 i 31); i finalment, **uařile**, present en 3 peces (nn. 2-4).

¹⁹ Cal aclarir que un recent estudi d'aquest marques, realitzat amb posterioritat a la presentació d'aquest treball, ha permès determinar que, en realitat, corresponen a dues inscripcions fenícies. Agraïm a Joan Ferrer la informació facilitada que serà tinguda en compte en les recerques futures.

A partir de les dades obtingudes fins al moment, extretes de la transcripció de les peces, podem concloure que la comprensió i la lectura dels textos ibèrics es podien realitzar seguint diverses direccions (la direcció ve marcada per la posició d'alguns dels signes): bàsicament de dreta a esquerra i d'esquerra a dreta i, en algunes ocasions, de dalt a baix o viceversa.

5.4. DECORACIÓ

En relació al la decoració, també es poden establir diversos tipus d'estampilles. Cal tenir en compte que la incorporació de decoració a les estampilles no és general a tots els territoris ni per tots els suports, sinó que es documenta exclusivament als 32 *dolia* procedents del sud de França, o sigui, dels jaciments del Llenguadoc-Rosselló analitzats en aquest treball. Els motius més representats són els penjolls de raïm, les espigues de blat i les columnes jòniques, a vegades indicades únicament amb les volutes. Ara bé, algunes estampilles presenten simplement decoració geomètrica.

En conjunt es poden establir els següents tipus decoratius: ziga-zagues, documentades a 2 peces (nn. 2-3); ondulacions, amb 2 peces (nn. 7-8); 11 exemplars presenten una decoració parcialment simètrica (només a la part superior) amb volutes i penjolls de raïm (nn. 9-13, 18-22 i 30); 3 mostren una decoració totalment simètrica que incorpora volutes, penjolls de raïm i espigues de blat (nn. 14-16); 6 incorporen la representació d'una columna jònica (nn. 23-27 i 31); 2 exemplars incorporen la representació de cavalls (nn. 32 i 33); 1 presenta la representació d'una Figura humana (nn. 17); finalment, en queden 2 de les quals que no es pot precisar si presentaven decoració (nn. 5-6), i 3 peces no decorades (nn. 1, 4 i 34). Així doncs, entre les 27 peces que presenten clarament decoració es poden establir 7 tipus decoratius i es pot concloure que la forma escollida per a les estampilles amb decoració és un rectangle ja sigui disposat en vertical o en horitzontal. Cal aclarir que no ens referim a 7 tipologies de marques idèntiques, sinó als motius decoratius més repetits que pot ser que apareguin a marques diferents.

5.5. MARC CRONOLÒGIC

A nivell cronològic es poden establir una sèrie de precisions generals. Hi ha un petit grup d'exemplars dels quals no s'ha pogut aportar una cronologia exacta (un total de 8 peces), o bé perquè els documents bibliogràfics consultats no l'esmentaven, o bé perquè establir una datació concreta a través de la peça era impossible –ja que aquestes presentaven una cronologia molt àmplia–, o bé perquè les imatges visualitzades no eren prou clares i no permetien percebre la forma ni altres característiques que ens permetessin determinar la seva tipologia i, posteriorment, la seva datació.

Amb la informació actual podem considerar que la major part de peces estudiades responen a un patró cronològic comprès, bàsicament, entre els segles II i I a. C. Són molt pocs els exemplars que es remunten clarament al segle III a. C. o més enllà: es tracta d'una àmfora grecoitàlica (n. 28) i d'un *dolium* (n. 17), ambdues peces documentades a Anserona (Erau, França), possiblement dels fragments de dos *dolia* (nn. 32-33) procedents de Pech de Mau (Sigean, Aude, França), i d'un exemplar procedent de La Alcúdia (Elx, Alacant), el n. 43, que presenta una cronologia compresa entre el segle IV a. C. i III a. C. És a dir, la majoria de les peces analitzades corresponen al període final de la cultura ibèrica, a la fase anomenada Ibèric Tardà que comprèn els segles II i I a. C. En aquesta fase es comencen a generalitzar alguns elements d'influència itàlica en els assentaments ibèrics i celtibèrics. Es documenten materials que imiten produccions d'origen itàlic i algunes tipologies d'estampilles típiques d'aquestes ceràmiques.

Bàsicament, les marques datades durant aquest període es caracteritzen per l'absència de decoració i per la introducció de la inscripció que ocupa tota la superfície de les carteles. Aquestes acostumen a presentar formes diverses: quadrada, rectangular, rectangular amb un o els dos extrems curts arrodonits, marques *in planta pedis*.

Els materials datats entre finals del segle III a. C. i l'any 100 a. C., procedents d'Anserona i d'altres jaciments del Sud de França mostren alguns elements d'influència hel·lènica. Cal tenir en compte la proximitat d'aquests territoris a les colònies gregues del litoral mediterrani francès i català. Els contactes i relacions entre ambdues civilitzacions eren constants com es pot deduir a partir de l'àmplia presència, en els jaciments indígenes, de materials ceràmics d'origen grec ja des del segle VI a. C. o fins i tot anteriors, i de l'adopció d'algunes pràctiques arquitectòniques i urbanístiques hel·lèniques. Les estampilles sobre *dolia* recuperades en aquests territoris, a diferència dels *dolia* recuperats a la península ibèrica acostumen a presentar decoració (l'esmentada anteriorment) i no es limiten, per tant, exclusivament al text.

Com a conclusió final i, a partir de les dades consultades, podem constatar que l'epigrafia ibèrica i celtibèrica són epigrafies de models, tal com apuntàvem al inici del treball. La incorporació de la tècnica de l'estampillat a la cultura material ibèrica fou resultat del contacte amb altres cultures de la Mediterrània antiga: del món grec i del món itàlic, successivament.

BIBLIOGRAFÍA

La bibliografia que presentem ara és un recull dels principals articles i treballs consultats. La bibliografia completa utilitzada es pot trobar també en el treball tutelat d'investigació.

- BARRUOL, G. (1980): *Ruscino. Château-Roussillon, Perpignan (Pyrénées Orientales) I. État des travaux et recherches en 1975*, París.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1977): "Novedades de arqueología zaragozana", *Caesaraugusta* 41-42, pp. 151-202.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1958): "Los hallazgos ibéricos de 'El Palomar' de Oliete (Teruel) y la Colección Orensanz, de Zaragoza", *Caesaraugusta* 11-12, pp. 25-32.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1964): "Sobre el rótulo *ilturatin* en una estampilla de Azaila (Teruel)", *Caesaraugusta* 21-22, pp. 19-45.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A.; FLETCHER VALLS, D. (1991): *Dos inscripciones ibéricas de Contrebia Belaisca (Cabezo de las Minas, Botorrita, Zaragoza)*, Zaragoza.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A.; TOVAR A. (1982): "Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza) I. El bronce con alfabeto 'ibérico' de Botorrita", *Monografías arqueológicas*, Zaragoza.
- BELTRÁN VILLAGRASA, P. (1956): "Excavaciones en Sagunto", *Noticiario Arqueológico Hispánico* 3-4, pp. 131-168.
- BENAVENTE, J. A (1987): *Arqueología en Alcañiz: síntesis de arqueología e historia de Alcañiz y su entorno*, Zaragoza.
- BENAVENTE, J. A. *et alii* (1985-1986): "Tiro de Cañón (Alcañiz): materiales cerámicos II, líticos, metálicos y óseos", *Kalathos* 5-6, pp. 107-152.
- BURILLO, F. (1993-1995): "memo:bel. Una estampilla celtibérica aparecida en Azuara", *Kalathos* 13-14, pp. 339-353.
- CABRÉ, J. (1944): *Corpus Vasorum Hispanorum. Cerámica de Azaila*, Madrid.
- COMAS, M.; PADRÓS, P.; VELAZA, J. (2002): "Un plomo con doble inscripción ibérica localizado en Baetulo (Badalona)", *Palaeohispanica* 2, pp. 327-331.
- FATÁS, G. (1967): "La colección de pesas de telar del Museo Arqueológico de Zaragoza", *Caesaraugusta* 29-30, pp. 203-208.
- FLETCHER VALLS, D. (1972): "Nuevas inscripciones ibéricas de la región valenciana", *Archivo de Prehistoria Levantina* 13, pp. 103-126.
- FLETCHER VALLS, D. (1985): *Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia*, Serie trabajos varios, 81, València.
- FLETCHER VALLS, D.; SILGO GAUCHE, L. (1987): "Repertorio de inscripciones ibéricas procedentes de Sagunto (Valencia)", *Arse* 22, pp. 659-669.
- FORMIGÉ, J. (1943): "L'oppidum d'Ensérune. Nissan (Hérault)", *Gallia* 1, 1, París.
- GALLET de SANTERRE, H. (1980): *Ensérune. Les silos de la terrasse est*, París.
- GALVE, M. P. (1996): *Los antecedentes de Caesaraugusta. Estructuras domèstiques de Salduie (calle Don Juan de Aragón, 9. Zaragoza, Zaragoza)*.
- GIRÓ, P. (1944): "Una estación ibérica en Els Monjos", *Ampurias* 6.
- GIRY, J. (1975): *Guide de Musée d'Ensérune*, París.
- GUARDUCCI, M. (1967): *Epigrafia greca*, Roma.

JANNORAY, J. (1955): *Enserune: contribution a l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridionale*, París.

LAUBENHEIMER, F. (1998): "Les vins gaulois et la colonisation du territoire en Narbonnaise", *Actes del 2on Col·loqui internacional d'Arqueologia Romana, el Vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, pp. 371-381.

LLOBREGAT, E. A. (1965): "Los grafitos en escritura jónica e ibérica del este, del Museo de Alicante", *Saitabi* 15, pp. 1-20.

LLOBREGAT, E. A. (1972): *Contestania ibérica*, Alicante.

MALUQUER, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la península ibérica*, Barcelona.

MARTÍN BUENO, M. (1968): "Acerca de las pesas de telar procedentes de Bílbilis", *Caesaraugusta* 31-32, pp. 255-259.

MARTÍN BUENO, M. (1971-1972): "Pondera de Bílbilis en las colecciones Samitier y Orensanz", *Caesaraugusta* 35-36, pp.157-166.

MEDRANO, M. M.; DÍAZ, M. A. (1986): "Inscripción ibérica sobre vasija tipo "ilduradin" hallada en Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza)", *Estudios en Homenaje al Dr. Antonio Beltrán Martínez*, Zaragoza.

OLESTI, O. (1995): *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a. C.)*, Mataró.

ORENSANZ, F. (1971-72): "Notas sobre materiales arqueológicos aragoneses de época ibero-romana", *Caesaraugusta* 35-36, pp. 149-151.

PANOSA, M. I. (1993): "Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña", *Complutum* 4.

PENA, M. J.: (1998): "Productores y comerciantes de vino layetano", *Actes del 2on Col·loqui internacional d'Arqueologia Romana, el Vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, pp. 305-318.

PÉREZ VILATELA (1992): "Ibérico 'egiar' en un epígrafe de Caminreal (Teruel)", *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Plá Ballester*, València.

PINTA, J. L. DE LA (1993): "Estampillas sobre producciones cerámicas ibéricas. Una aportación a su catálogo", *Gala* 2, pp. 143-158.

PY, M. (1993): *Lattara 6. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VII ème s. av. n. è. – VII ème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattes.

RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1969): "Las inscripciones ibéricas de La Alcudia (Elche)", *Archivo de Prehistoria levantina* 12, pp. 169-176.

RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1976): *Excavaciones en la Alcudia de Elche (Excavaciones Arqueológicas en España, 91)*, Madrid.

RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1991): *El yacimiento arqueológico de la Alcudia de Elche*, València.

RAMOS FOLQUÉS, A. (1962): *La Alcudia (Excavaciones Arqueológicas en España, 8)*, Madrid.

RAMOS FOLQUÉS, A. (1970): *Excavaciones en la Alcudia, Elche*. València.

RAMOS FOLQUÉS, A. (1990): *Cerámica ibérica de La Alcudia (Elche-Alicante)*, Alicante.

ROS MATEOS, A. (2000): "El jaciment ibèric de la Bassa i la vil·la del Camp d'aviació dels Monjos", dins *El poblament ibèric tardà i la romanització del Penedès, Memòria de llicenciatura inèdita*, Barcelona, pp. 66-70.

SCHWALLER, M. (1994): *Ensérune carrefour de civilisations protohistoriques*, París.

SILES, J. (1985): *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid.

UNTERMAN, J. (dir.) (1980): *Monumenta Linguarum Hispanicarum, Band II. Die Inschriften in iberischer Schrift aus Südfrankreich*, Wiesbaden.

UNTERMAN, J. (dir.) (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.

UNTERMAN, J. (dir.) (1998): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*, Wiesbaden.

VELAZA, J. (1991): *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*, Barcelona.

VELAZA, J. (2002): "Ibérico -te", *Palaeohispanica 2*, pp. 271-275.

VICENTE REDÓN, J. D. (1992): "Informe sobre la VIII campaña de excavaciones arqueológicas en 'La Caridad' (Caminreal, Teruel)", *Arqueología Aragonesa 1990*, Zaragoza.

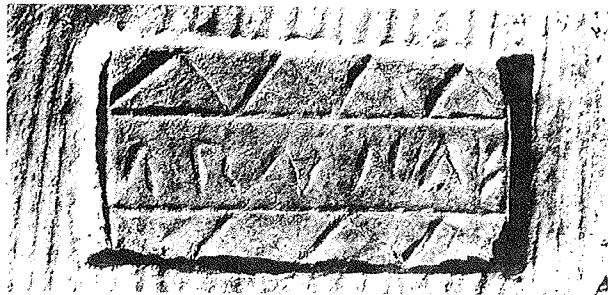
VICENTE REDÓN, J. D. *et alii* (1985): "Excavaciones arqueológicas en 'La Caridad' (Caminreal, Teruel). III campaña 1985", *Arqueología Aragonesa*, Zaragoza.

VICENTE REDÓN, J. D. *et alii* (1986): *La ciudad celtibérica de "La Caridad" (Caminreal, Teruel)*, Teruel.

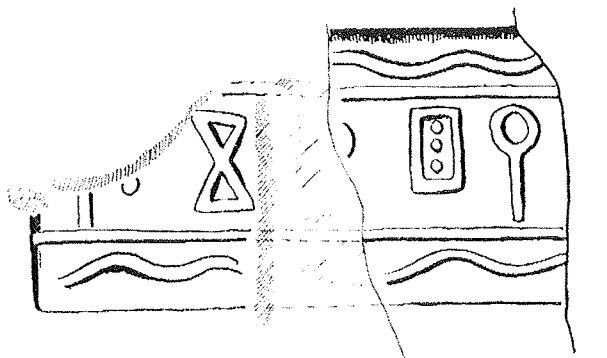
VICENTE REDÓN, J. D. *et alii* (1993): "Las inscripciones de la 'Casa de LIKINE' (Caminreal, Teruel)", *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*, Salamanca, pp. 747-772.

VICENTE REDÓN, J. D.; PUNTER GÓMEZ, M. P. (1991.1): "Informe sobre la VI campaña de excavaciones arqueológicas en 'La Caridad' (Caminreal, Teruel)", *Arqueología Aragonesa 1988-1989*, pp. 183-186.

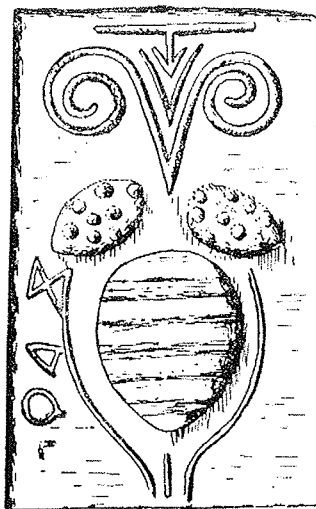
VICENTE REDÓN, J. D.; PUNTER GÓMEZ, M. P. (1991.2): "Informe sobre la VII campaña de excavaciones arqueológicas en 'La Caridad' (Caminreal, Teruel)", *Arqueología Aragonesa 1988-1989*, pp. 187-192.

LÀMINA 1: Peça n. 2 (fotografia extreta de Jannoray, 1955, làm. LIV n. 3).

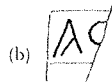
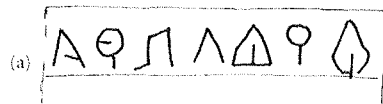

LÀMINA 2: Peça n. 7 (dibuix extret de Jannoray 1955, làm. LXX n. 1).

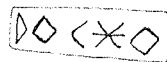
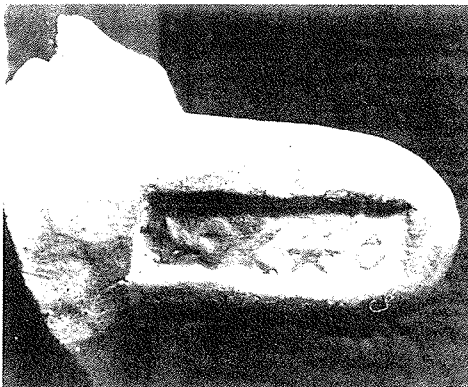

LÀMINA 3: Peça n. 12 (dibuix extret de Jannoray, 1955, làm. LXXI n. 5).

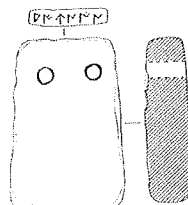
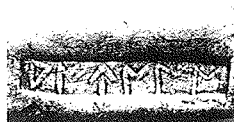

LÀMINA 6: Peça n. 31 (fotografia i dibuixos extrets de *MLH II*, p. 321).

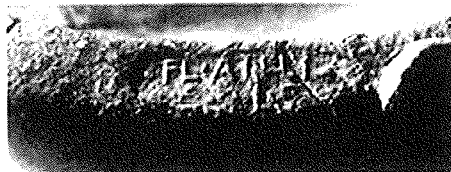

LÀMINA 7: Peça n. 37 (fotografia i dibuixos extrets de *MLH III*, p. 126).

LÀMINA 8: Peça n. 44
(dibuixos extrets de Cabré,
1944, p. 24, fig. 15 C.1.).

LÀMINA 9: Peça n. 50 (fotografia i dibuix extrets
de Benavente *et alii*, 1985-1986, pp. 124 i 125).

LÀMINA 10: Peça n. 53
(fotografia i dibuix del Museo de Teruel, extrets de MLH IV, p. 650).